megoldja, nem igazi védettséget kíván szerezni, hanem egyre messzebbre és egyúttal egyre több irányba is menekülne előle. Továbbra is az idő és a tér világába zárva a szabályokat kicselezni, időnyerésre játszani. Valóban a végtelenségig lehet ezt űzni? E megközelítés messze nem az egyetlen, de más szempontokkal egyetemben árnyalhatja a három csomópont jellemzését.

Végül a könyv utolsó fejezeteiben az olvasó kap egy áttekintést a lehetséges utakról, amit az egyén és a társadalom bejárhat. Összesen hét út merül fel, ezek közül a fogyasztás dominál most, ám a szerző a jelenleg még csak kibontakozó poszthumanizmus sikerét elkerülhetetlennek tartja. (267. o.) Ugyanakkor kétségét fejezi ki, hogy a posztmodernizmus rombolása után létrejöhet-e egyáltalán új kultúra. Akár eljön egy új, akár a kultúrák között rekedünk, a jelenben élő és a hanyatlását most átélő egyén számára Vona Gábor megítélése szerint nincs sok remény. Talán maga a könyv is a posztmodernitás egyik közvetítője? Ami mindent lebont, viszonylagossá tesz, ami bemutatja, milyen hamis, ami körülvesz minket, majd otthagy minket a slamasztikában? Nem. Habár a vázolt helyzet kétségbeejtő és a javasolt kiút kevesek számára nyitott, az nem a semmibe vezet. Egyedül kell szembenézni ezzel a kihívással, mert a kultúra már nem támogató. Egyedül csak a kultúrájától, vagy inkább annak maradványaitól elidegenedett heroikus ember képes megteremteni a maga „mini-kultúráját". Ezzel szemben a fogyasztásba, vagy a félelem és tévedések által hajtott ideológiákba menekülni bárki számára hozzáférhető. Ők az igazi szorongók, és nekik nincs esélyük, még egy normális életre sem.

A halál témája mindig időszerű. A minket körülvevő kultúra folyamatosan hat ránk. Így a könyvet érdemes elolvasni, mivel a sorra vett életterületek mélyebb megismeréséhez új szempontokat adhat, valamint a rám váró halál problémáját segíthet megvizsgálni, újraértékelni. A feltáruló kirakós egy darabja lehet. Ám a tudomány és a pszichológia nem ad mindenre választ és nem nyit meg minden kaput. A teljes(ebb) kép megismeréséhez érdemes a vallások, szellemi hagyományok halálfelfogását, valamint módszereit is megismerni. Érdemes olyan műalkotásokat szemlélni, esetleg alkotni, amelyek a halálra nemcsak céloznak, hanem azzal szembe is néznek. Érdemes a három forrás egységét magamban újrateremteni. Érdemes bensőleg ezer halált halni. A feladat oly nagy, hogy a legnagyobb ostobaság lenne ezeket az eszközöket elvetni.

Edl András

Vona Gábor
MÍG A HALÁL EL NEM ÁRASZT
309 oldal (Budapest, 2020, Vlog Influence)

Véleményem szerint e könyv mindenekelőtt kultúrfilozófia (a régi kifejezés például spengleri értelmében), valamint az egzisztenciális pszichológia és a rettegéskezelési elmélet egy hazai bemutatatása, mindhárom a halál örök témájának szempontjából. Mivel a szerző két pszichológiai irányvonal népszerűsítését is vállalta, sokszor evolucionista álláspontot képvisel a kultúra és a halál filozófiai vizsgálata során. Kiindulópontja, hogy a halálszorongás *„fejlődés"* következtében fennálló emberi sajátosság, teljesen téves. Az állati létezést több szempontból a haláltól való rettegés és a halál miatti melankólia jellemzi, jóval határozottabban és láthatóbban, mint az ember esetében, beleértve az ezekre adott ösztönös reakciók sokaságát. Ami a halálra való tudati reflexiót, mint valóban emberi sajátosságot illeti, az szintén nem jelent minden tekintetben haladást. A halálfélelem és a halálszorongás betegséggé lehet, annak ellenére, hogy

a mentális működések kibontakozása is mögötte áll. Akkor sem beszélhetünk egyértelműen fejlődésről, ha a szorongást nem pszichológiai betegségként tekintjük, hanem olyan mélyebb értelemben, mint Kierkegaard vagy Heidegger tette. E téves alapvetések hátterét a biológiai evolucionizmus képezi, melynek *elméletét* az elmúlt ötven év során nagyon sokan cáfolták (csak néhány példa: Roberto Fondi, Giuseppe Sermonti, Michael A. Cremo, Harun Yahya). Ezek visszafordíthatatlanul érvényes, válasz nélkül hagyott cáfolatok, és bizonyító erejükön semmit nem változtat, hogy nem ismertek szélesebb körben, vagy hogy a modern tudomány (benne a pszichológia) nem adja fel fejlődéselvű álláspontját. A problémát nehezíti, hogy mivel minden ember törekszik valamilyen irányba, az emberi nyelv jellegzetességeinél fogva gyakran úgy beszélünk dolgokról, mint amiket el kell érni, mint amik előttünk állnak, mint amik lesznek vagy létrejönnnek, vagyis amikkel kapcsolatban (minthogy valamiféle „út" részei) a fejlődés, a haladás látszata és magyarázata nem megkerülhető. Azonban éppen a biológiai evolucionizmus hamissága, merőben elméleti jellege óva int attól, hogy akár szellemi tekintetben, átvitt értelemben túl sokat használjuk a fejlődés képzetét. Mivel a jelen könyv kultúrfilozófiai szempontból több helyen krizeológia, válságelmélet, vagyis számol a hanyatlással, úgy tűnhet, a szerző viszonya a biológiai evolucionizmussal liezonszerű. Ám, sajnos, nemcsak természetszeretetből és ifjúkori Attenborough- vagy Lorenz-olvasmányokból fakadó maradványról van szó.

Jerome Wierix (1553–1619) metszete – „mert minden, ami a világon van, a test kívánsága, a szemek kívánsága és az élet kevélysége" (1Ján 2,16)

Az utóbbi, rosszindulatúnak ható megjegyzés jogosságát alátámasztja, hogy a kötet kimondva-kimondatlanul a haláltudatból (lépjünk túl *„a szorongás"* pszichológia által fölkapott fogalmán) vezeti le a halhatatlanság ideáját. Vagyis – mint mindenfajta evolucionizmus – alacsonyabb rendű dologból a magasabb rendűt. Nagyon kiegyensúlyozatlannak és prekoncepciósnak tartom, hogy a *„haláltudat"* mellé a *„halhatatlanság-érzet"* kerül: valami bizonyos mellé egy bizonytalanabb pár. Miért nem *halhatatlanság-tudat* áll a haláltudat mellett? Talán

azért, hogy a szerző a halandóságból vezethesse le a halhatatlanságot (öntudatlanul aláásva így a saját halhatatlan lelkére vonatkozó kutatás lehetőségeit)? Az evolucionista logikán és a belőle származó hamis pszichológiai „analógiákon" kívül ráadásul az sem világos: miért *csak* a haláltudatból származna az emberi kultúra? Nem lekicsinylő, alábecslő-e *kizárólag* egy negatívumból, a halhatatlanság-tudat *hiányából* levezetni? A kultúra jól összegzett három *„fő csomópontja"* – a vallás, a művészet és a tudomány – soha nem szólt volna az örökkévalóról, következésképpen a halhatatlanról? Ezek is legfőképpen a haláltudatból eredtek volna (miközben minden teremtés és kreativitás – ha megfigyeljük – egy nyitott, szorongástól mentes, kiüresített állapotból megy végbe)? Az Élet fájával mi van? Hazugság és múlt volt csupán?

Természetesen az ember, aki tagadja saját halálfélelmét és annak sokféle szerepét az életében, őszintétlen, és minden komolyabb diskurzusból kiesik. Mégsem lehet pusztán a halál és a halandóság tudatára építeni a kultúrát. Bizonyos, hogy nem is csak így, ebből jött létre. A tisztább logika síkján elkerülhetetlen lett volna egy nem végérvényes dichotómia felállítása: a kultúráé, amely *a halhatatlanság tudatából* ered, valamint a kultúráé, amely a szerző véleménye szerint a *„haláltudatból"* (s amely utóbbi az előbbi híján a *„halálszorongásig"* jut). Azért írtam „nem végérvényes" kulturális dichotómia felállításáról, mert a kettő – a haláltudatból született kultúra és a halhatatlanság tudatából született kultúra – kezdetben kapcsolatban állt egymással (lásd a két fa ószövetségi mítoszát). A bűnbeesést követő történelem folyamán ugyan csökkenő mértékben, de még a mai kultúrában is dinamikus reláció van közöttük, valamelyest. A haláltudatból fakadó kultúra több sajátosságát ennek ellenére jól érzékelteti Vona Gábor.

Van azonban még egy halhatatlansággal kapcsolatos felfogás – a *„halhatatlanság-érzeten"* kívül –, amit nem szeretnék szó nélkül hagyni. Ez a halhatatlanság olyan elgondolása, amely a saját gyermekek és alkotások, röviden a lehető legtágabb értelemben vett „utódok" szintjén értelmezi a halhatatlanságot. Nos, ez erősen relatív halhatatlanság, kevés köze van a teljes, valódi, abszolút halhatatlansághoz. Ilyen hibát a nagy vallások és hagyományok még a hosszú élet igenlésének eseteiben sem követtek el, az sem csak egyéni továbbélést jelentett, amivel azonosították volna a halhatatlanságot, csupán nagyobb esélyt ez utóbbi megtalálására.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy véleményem szerint nem lehet igazán jó könyvet írni a halálról úgy, hogy mellőzzük a halállal kapcsolatos tradicionális tudás formáit. Egyiptomi halottaskönyvek, perzsa halottaskönyv (Ardá Víráz), hindú halottaskönyv (*Garuda-purána*, Prétakalpa), tibeti halottaskönyvek, keresztény *ars moriendi*-kötetek mutatják, hogy az ember *egyszerre* lehet a halál- és a halhatatlanság-tudat birtokában. E könyvek inkább a halállal foglalkoznak, annak kozmológiai és folyamatszerű vonatkozásaival, de van bennük néhány alapvető tanítás a teljes halhatatlanságra vonatkozóan, ami olyan általánosnak tűnő útmutatásokig terjed, mint az egyéni lélek vagy a *„fehér fény"* abszolút halhatatlanságának felismerése, amelyeket az ember elérhet, ha ezekre centrált életet él. Ennyiben a halál, bár kultúra fakad belőle, felülmúlja a halálkultuszokat is. Teljesen felszabadító aktust jelent, nem terhet, hiszen benne megszabadulhatunk mindattól, amitől életünkben elszakadni vágytunk. A legtöbb nagy tradícióban – mindenféle halálvágy nélkül – a halál az a folyamat és pillanat, amikor valóra válhatnak a metafizikai „álmaink", hiszen elválaszthatatlan az Élettől, összetartozik azzal. A halál krisztusi és tibeti tanítások szerint a halandóság-tudat

és a halhatatlanság-tudat egyidejűsége: végső szabadság. *„Halálodat hirdetjük, Urunk, és hittel valljuk feltámadásodat”.* A tradíciók szellemében mindennemű emberi reménykedés és hamis tudományos ígéretek nélkül *meghalni is* tudunk; halálunk nem befolyásolja a halhatatlanságunkat, amennyiben életünk során valóban megerősítettük magunkat az utóbbi tudatában. A halál mintegy hozzátesz a halhatatlansághoz, nem csak elvesz abból. Ez, ha nem is nyilvánvaló, tradicionális tanítás.

A szerző múltja és a mai magyar társadalom általános szellemi nívója miatt – bár viszonylag sok példányban elfogyhat és kedvező fogadtatásokat is kaphat – nem gondolom, hogy e könyv megítélése összességében normális lesz. Még barátaim jó része sem tud elvonatkoztatni attól, aki írta (hogy egykor a magyar jobboldal vezető politikusa volt, és hogy ma mit tesz, vajon miért stb.). Ez sajnálatos, mert ilyen módon nem láthatják jól, érdemelvűen a művet, vagy egyenesen lemaradnak például a 4. fejezetről. Az említett hibák és a modern világnak tett teljesen fölösleges gesztusok ellenére egyetlen magyar politikus nem írt, a huszadik században sem, intellektuálisan ilyen izgalmas és húsbavágó művet.

A. Z.

Tomm Moore – Ross Stewart
WOLFWALKERS
Ír rajzfilm, 103 perc (2020, Apple Original)

E sorok írójának néhány évvel ezelőtt komoly élményben volt része, amikor megnézte *A tenger dala* című rajzfilmet, bár manapság inkább animációsnak nevezik az ilyen filmeket. Tomm Moore-nak már volt egy korábbi filmje *(Kells titka)*, s ennek utólagos megtekintésével kiderült, hogy egészen egyedi látásmóddal rendelkező alkotóval van dolgunk. A 2020-as évről nem sok jó mondható el – a globális felforgatások új szintre léptek –, ám kulturális területen mégis történtek pozitívumok, többek között elkészült

